ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆՐ ՎԻՃԱԿԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Ջ. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Պատերազմի նախօրյակին օսմանյան կայսրությունը միևնույն բանտն էր այնտեղ ապրող ժողովուրդների համար, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության ժամանակ։ Կայսրության կազմի մեջ բացի Թուրքիայից մտնում էին Արևմտյան Հայաստանը, Սիրիան, Արևելյան Թրակիան, Իրաքը, Արաբիան, Պաղեստինը, ինչպես նաև անվանապես՝ Լիբանանը և Եգիպտոսը, ուր փաստորեն հաստատվել և տեր ու անօրինություն էին անում անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիստները։ Ամբողջ կայսրության բնակչության ընդհանուր թվի միայն երրորդ մասն էին կազմում թուրքերը։ Թուրքական պետականությունը բռնակալական միջոցներով շարունակում էր իր տիրապետությունն իրականացնել սլավոնների ու արաբների, հայերի ու քրդերի և այլ ժողովուրդների վրա։

Հսկա պետության մեջ իր իշխանությունն էր հաստատել «Ըթթիհատ վե Թերաքքը» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության պարագլուխները Էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի և այլոց հակաժողովրդական, ռեակցիոն կլիկը։ Այս կուսակցությունն արտահայտում էր վեր բարձրացող թուրքական ազգային առևտրական բուրժուազիայի, լիբերալ կալվածատերերի, բանակի սպայության ու թուրքական ազգայնական-բուրժուական մտավորականության շահերը։ Դլխավորելով 1905—1907 թթ. ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի ապդեցության տակ սկսված շարժումը, 1908 թ. հեղաշրջումով գահընկեց անելով երեսուն տարի թագավորած արյունոտ սուլթան Աբդուլ-Համիդին և 1876 թ. թուրքական սահմանադրությունը վերականգնելու ուղղությամբ մի շարք կիսատ-պռատ քայլերից ու խռստումներից հետո այս կուսակցության վերնախավն իր դիկտատուրան հաստատեց երկրում։

Վերնախավային հեղաշրջում կատարելով, երիտասարդ թուրքերը փաստորեն իրենց գործն ավարտված համարեցին։ Նրանք չլուծեցին հեղափոխության առաջադրած և ոչ մի սոցիալական խնդիր, խոչընդոտեցին նրա վերաճումը բուրժուա-դեմոկրատականի՝ սարսափելով ժողովրդական մասսաների ակտիվությունից ու ինքնուրույն պահանջներից։ «Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի ռևոլյուցիաները, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — ապա հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական ռևոլյուցիաներն էլ բուրժուական համարել։ Բայց նրանցից ոչ մեկը, ոչ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ռևոլյուցիաներից և ոչ մեկի մեջ»[1]։

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 25, էջ 337։

Երիտասարդ Թուրքերի իշխանությունը հենց սկզբից լիակատար կախման մեջ մնաց օտարերկրյա կապիտալից։ Իրենց առաջին քայլերին արտաքնապես հակաիմպերիալիստական ձև տված երիտթուրքերը շատ շուտով անցան հին ռեժիմի դիրքերին, իմպերիալիստական այս կամ այն խմբավորման հարելուն, նրանց հովանավորությունից օգտվելուն։

Ագրարային ոլորտում ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ։ Շահագործման տիպիկ ֆեոդալական, թուրքական ձևերը շարունակվում էին։ Հարկային քաղաքականության հին ասիական սկզբունքը՝ ժողովրդից խլել որքան հնարավոր է շատ, իսկ դրա դիմաց ոչինչ չտալ, պահպանվում էր իր ամբողջ այլանդակությամբ։

Արևմտահայ անվանի գրող Երվանդ Օտյանը շատ դիպուկ է բնորոշել երիտթուրքերի իշխանությունը։ «Խոսք, սմեն բան խոսքով եղավ, գործով՝ ոչինչ»,—գրել է նա։ «...Գյուղացին, ինչպես համիտյան բռնակալության օրով, այսօր սահմանադրական ռեժիմին մեջ ալ պիտի մեռնի անոթութենե», «ոչ մեկ փոփոխություն նշած է այդ «զուլումի» երկրին համար. հոս ուրախություններու, հրճվանքներու, խորտիկներու ու համադամներու առատության մեջ ոչ մեկը միտքեն կանցրնե, ոչ մեկը թե՝ ինչ կրնե անդին գավառը»[2]։

Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանի տիրապետող վերնախավի, կալվածատերերի, բեկերի, պետական մեծաթիվ բյուրոկրատիայի, զինվորականության, կոմպրադորական բուրժուազիայի մակարույծ կյանքը ոչնչով չէր փոխվել։ Տնտեսական, քաղաքական, կրոնական հողի վրա հալածանքները շարունակվում էին։ «Իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու փոխարեն իթթիհատականները կանգնեցին իրենց սեփական ժողովրդի դեմ պայքարելու ուղու վրա»[3]։ Սկսվեց տեռորի նոր շրջան։ Համիդի 50 հազարանոց գաղտնի ոստիկանների ու լրտեսների ոհմակը Թալեաթի և Ջեմալի գլխավորությամբ շատ ավելի կատարելագործեց քաղաքական պրովոկացիաների և հալածանքների իր փորձը։ Կախաղանը նորից դարձավ քաղաքական հակառակորդների հետ հարաբերություն ունենալու միակ միջոցը։

Երիտասարդ Թուրքերի իշխանության օրոք չափազանց սրվեց ազգային հարցը։ Թուրքական նոր կառավարությունը ազգային հարցում շարունակեց Համիդի գործը։ Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների և, մասնավորապես, արևմտահայության սոցիալական և ազգային անտանելի գոյավիճակը ավելի վատացավ։ Երիտասարդ Թուրքերը համառորեն բացասում էին ազգային հարցի գոյությունն իսկ Թուրքիայում, ձգտում էին այն տեսնել և մեկնաբանել մեծապետական ոգով[4], փորձում էին անտեսել այն իրողությունը, որ դարերի ընթացքում թուրք բռնակալների կողմից կայսրության փոքր ազգերի նկատմամբ վարած բիրտ ճնշման, ազգային ամեն ինչ ոտնահարելու, կոխկրտելու քաղաքականությունը՝ մերկապարանոց սրի վրա հենվող ճնշողի, տիրապետողի և ճնշվողի, արհամարհվողի փոխհարաբերությունից, ազգամիջյան խոր ներհակություններից բացի ուրիշ ոչինչ չէր ստեղծել։

---

2 Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 678—679։

3 А. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, էջ 40։

4 «Պայքար», 1917, № 6 (61), 12, 2։

5 Х. Габидуллин, Младотурецкая революция, М., 1936, էջ 107։

Նրանք հենց սկզբից փորձում էին հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ «Թուրքիայում ազգային փոխհարաբերությունների ամենարնորոշ գիծն այն է, որ բացառությամբ Անատոլիայի, տիրապետող ազգը, այսինքն թուրքօսմանները, ոչ մի տեղ բնակչության գերակշռող տարրը չէին հանդիսանում։ Ե՛վ Հայաստանում, և՛ Միջագետքում, և՛ Քուրդիստանում թուրքերը ներկայացված էին լոկ պաշտոնյաների և զինվորների խմբով, որոնք ամբողջապես օտար էին այդ երկրների բուն բնակչության։ Դեռ ավելին, թվով փոքրամասնություն կազմելով, օսմանները կուլտուրապես պակաս չափով զիջում էին և արաբներին, և՛ հայերին»[6]։

Թուրքական բռնակալական ռեժիմը խոր անդունդ էր ստեղծել տիրապետող ազգի շահագործող վերնախավի և ճնշված, արյունաքամ եղած, տարրական իրավունքներից զրկված, նորմալ զարգացման և բարգավաճման հնարավորությունը կորցրած, թուրքական յաթաղանի պարբերական հարվածներին ենթարկված մյուս ժողովուրդների միջև։ Այդ ռեժիմը խափանում էր ճնշված ժողովուրդների հետագա առաջընթաց զարգացումը թուրքական պետության շրջանակներում։

Թուրք աշխատավորը, առաջին հերթին՝ աղքատության, խավարի ու ամենարիրտ շահագործման ճիրաններում գալարվող հողագործ գյուղացին՝ բեկի կամ հարկահավաքի անլուր կեղեքումներին ենթարկված թուրք կամ քուրդ մարարան անշուշտ կարող էր խաղաղ հավերան լինել այլապես իր սոցիալական եղբայրների հետ։ Սակայն դարերի ընթացքում երկրի աշխարհիկ ու կրոնական տերերը Ղուրանի ու նրա սպասավորների միջոցով մահմեդական զանգվածին ներշնչել էին, որ քրիստոնյան «ընտրյալ չէ» մարդարեից, այլ «գյավուր է», արժանի ոտնահարության ու ոչնչացման։

Կ. Մարքսն իր «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածում գրել է, որ մահմեդական ֆանատիզմով վարակված թուրքական «խաժամուժը» արգելակում էր Թուրքիային կանգնելու առաջադիմության ուղու վրա, որ նա «խանդավառությամբ պաշտպանում էր իր երևակայական գերազանցությունը և իր տրադիցիոն արտոնությունը՝ անպատիժ կերպով էքսցեսներ կատարելով քրիստոնյաների նկատմամբ»։ Ինչպես նկատում էր Արշ. Չուրաբյանը, «...թուրքական ֆեոդալիզմը տարբերվում էր եվրոպականից գլխավորապես նրանով, որ Թուրքիայում հասարակության շերտավորումն անցնում էր ոչ միայն սեփականատիրական հարաբերությունների, այլև ազգային ու դավանական մակարդակում»[8]։ Հենց թուրք ֆեոդալիզմն էր, որ իր բիրտ շահագործումն ու կեղեքումն իրականացնում էր թուրքական զանգվածի սոցիալական դժգոհությունն ազգային անհանդուրժողության ուղին մղելով։ «Թուրք կամ տաճիկ մասսան երբեք և ոչ մի դեպքում չի եղել, որ ինքնաբերաբար որևէ մասսայական հարձակում գործած լինի իր հարևան ռայա ժողովրդի վրա։ Այդ միշտ և հանապազ թելադրվել է վերևից, բարձրից, սուլթանների և իր պնակալեզ արբանյակների՝ փաշաների և շեյխերի կողմից և տանիկ մասսաները տարաբախտաբար, գրեթե միշտ էլ ենթարկվել են այդ արյունախում պրովոկատորների՝ շնորհիվ իրենց ծայր աստիճան տգիտության»[9]։

---

6 В. Ц. Гурко-Кряжин, История революции в Турции. М., 1923, էջ 45։
7 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. I, т. IX, էջ 374։
8 «Պայքար», 1917, № 3 (56)։
9 «Կարմիր դրոշակ», 1919, № 13, 10. 8։

Երիտասարդ թուրքերը նույնպես շարունակեցին ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ այն քաղաքականությունը, որ երեսուն տարի շարունակ վարում էր սուլթան Աբդուլ-Համիդը։ Ինչպես նկատում է սովետական գիտնական Ա. Դ. Նովիչևը, «ազգային հարցում նրանք իրենց դրսևորեցին որպես ամենալկոտ շովինիստներ, գերազանցելով դրանում նույնիսկ Աբդուլ-Համիդին»[10]։

Նախ, երիտասարդ թուրքերը նախկինի նման փորձում էին անտեսել Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստանի) յոթ վիլայեթների՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Խարպուտի (Խարբերդի կամ Մամուրեթ ուլ Ազիզի), Էրզրումի (Կարինի), Սիվասի (Սեբաստիայի), Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտի), Տրապիզոնի՝ 1198 հազար, Կիլիկիայի՝ 205 հազար, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերի՝ 440 հազար, Կ. Պոլսի ու Եվրոպական Թուրքիայի՝ 183 հազար հայ բնակչության ազգային գոյությունը, փորձում էին ոտնահարել նրա ամենատարրական իրավունքները[11]։ Մեծ Հայքը՝ հայ ժողովրդի բնօրրանը, սոսկ աշխարհագրական հասկացողություն չէր, այլ նրա հայրենիքն իր որոշակի սահմաններով։ Ինչպես գրել է Վահան Տերյանը, հայերը իրենց հարազատ երկրում, Հայաստանում տակավին XVII դարում կազմում էին ամբողջ բնակչության 98 տոկոսը[12]։ Մինչև XIX դ. կեսը Արևմտյան Հայաստանում հայերն ունեին բացարձակ մեծամասնություն։ Սակայն երկարամյա հալածանքները, բռնի կրոնափոխությունը, կանխամտածված ջարդերը, տեղահանություններն ու արտագաղթը ժամանակի ընթացքում փոխում էին այդ հարաբերակցությունը։ Թուրքական բռնակալները որդեգրել էին «Հայը մեծամասնություն չունի» նշանաբանը և գործնականում ամեն ինչ անում էին դրան հասնելու համար։ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից սկսած Թուրքիան նվազեցված էր ցույց տալիս հայերի թիվը։ Անհրաժեշտ էր ի չիք դարձնել Հայաստանի ինքնավարության կամ այնտեղ բարենորոգումներ իրականացնելու հիմքերը։

Միատարր մահմեդական բնակչություն ստեղծելու, այս կամ այն նահանգում նրա թվական գերազանցությունը ցույց տալու նպատակով սկսեցին երկիրը արհեստական վարչական բաժանումների ենթարկել, վերացնել հայկական նահանգների մասին հասկացողությունը։ Այս միջոցառումները բրգկրտում էին հայ ժողովրդի ուժերը, խոչընդոտում նրա նորմալ աճն ու զարգացումը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած 50 տարիների ընթացքում, համիդյան և երիտթուրքական ռեժիմների օրոք հայ ժողովրդի թիվը պակասել էր կիսով չափ։ Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնց նկարագրությունը կա հայ և օտար հեղինակների գրվածքներում, անհետացան, թուրք կառավարությունը նրանց տեղում բնակեցրել էր թուրքերի, քրդերի և Բալկաններից ու Կովկասից գաղթած մահմեդականների։ Մյուս կողմից, կյանքի անապահովությունը, թշվառությունը, արդարության բացարձակ չգոյությունը, բռնապետությունն ու հալածանքը ստիպել էին բազմաթիվ հայերի գաղթել Ռուսաստան, Բալկանյան երկրներ ու Ամերիկա։

---

10 А. Новичев. Очерки экономики Турции до мировой войны, էջ 38։

11 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 2, թ. 311—347, տե՛ս նաև Альберт Вандаль, Армяне и турецкие реформы, пер. с фр., СПб, 1908, էջ 6։

12 Տե՛ս Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հատ. 1, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 394։

Այնուամենայնիվ, չնայած թուրք բռնակալների բոլոր ճիգերին ու մեքենայություններին, հայ ժողովրդի գլխավոր մասը համառ տոկունությամբ մնացել էր իր հայրենի հողին կոթնած. նա մինչև պատերազմի սկիզբը կազմում էր հայ ժողովրդի ամենակարևոր հատվածը՝ իր թվով, տերիտորիայի և տնտեսական կապերի ընդհանրությամբ, մշակույթի օջախներով ու պատմական կոթողներով։

Թուրքական կառավարությունը միշտ միտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, թե հայերը միայն աննշան փոքրաքանակություն էին կազմում։

Օրինակ, թուրքական կառավարությունը Վանի վիլայեթի հայերի թիվը պատերազմից առաջ ցույց էր տալիս 80 000։ Մինչդեռ 1915 թ. միայն Ռուսաստանում ապաստանած Վանի վիլայեթի հայերի թիվը 150 հազարից ավելի էր։ Վանի վիլայեթի բնակչության 53 տոկոսը հայեր էին[13]։

Թուրքական կառավարությունը երբեք ցույց չէր տալիս ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորում էր ըստ կրոնի։

Ռեուլինի դաշնագրից հետո, որ իբր թե պետք է երաշխավորեր «հայերի կյանքի ու ինչքի ապահովությունը», Հայաստանի ազգագրական պատկերն արմատապես փոխվեց բռնությամբ ու կոտորածով։ Բաղդատելով հայոց պատրիարքարանի 1882 և 1912 թթ. կազմած վիճակագրությունները, մենք տեսնում ենք, որ 1882 թ. Թուրքիայում հայերի թիվը 2.600.000 էր, որից 1.680.000-ը Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում[14]։ 1912 թ. այդ թիվն արդեն նվազել էր մինչև 2.100.000-ի։ Նույնիսկ Թուրքիայի պայմաններում բնականոն աճի դեպքում 30 տարվա ժամանակամիջոցում հայերի թիվը պետք է ավելանար առնվազն 500.000 նոր ծնունդով։ Դրանից հետևում է, որ այդ 30 տարվա միջոցին թուրքական սուլթանի կողմից կոտորված հայերի թիվն իրականության մեջ կազմում էր մեկ միլիոն մարդ։

Օրիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդից ստացած երկրի ազգաբնակչության ժառանգության հետ վարվում էին նույն ոգեբությամբ։ Նրանք փորձում էին անտեսել այն իրողությունը, որ պատերազմի նախօրյակին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սիվասի և Դիարբեքիրի վիլայեթներում Թուրքերի թիվը բնակչության միայն 25,24 տոկոսն էր կազմում, իսկ հայերինը՝ 38,9 տոկոսը, որ «թվով ուրեմն հայերը այս շրջաններում... ամեն ցեղից գերակշռող են»[15]։

Բոլշևիկյան «Պրավդա»-ն գրել է, որ երիտթուրքերի «իշխանությունը խարսխվում է բացառապես կոպիտ ֆիզիկական ուժի վրա։ Թուրքական չքավորությունը և Թուրքիային ենթարկված ժողովուրդները շահագործվում և ոչնչացվում էին նախկինի նման, թեև գոյություն ուներ «պառլամենտ»։ Նոր ռեժիմի գաղանությունները, կաշառքը, կաշառակերությունը համարյա ոչնչով չէին տարբերվում «կարմիր սուլթանի» ժամանակների նման երևույթներից»[16]։

---

13 «Մշակ», 1914, № 266, 25. 11։

14 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, կ. 3, թ. 311—34[illegible]։

15 Յ. Լեպսիուս, Հայկական հարց, տե՛ս „Der Christliche Orient" ամսագրի 1913 թ. մայիս-հունիսի համարը, «Հորիզոն», 1913, № 139, 26. 6։

16 «Правда», 1912, № 93.

1909 թ. Ադանայում 25—30 հազար հայերի կոտորածի մեղքը փորձեցին բարդել հին ռեժիմի պաշտոնյաների վրա։ Այս ուղղությամբ նրանց պրոպագանդան շատ ջանաց։ Բայց ապացուցվեց հակառակը։ Հարցը ուսումնասիրելու համար Ադանա ուղարկված քննիչներից մեկը՝ Հակոբ էֆենդի Պապիկյանը, որը թրքասերի համարում ուներ, այնուամենայնիվ իր եզրակացության մեջ գրել էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» «կոմիտեի անդամներն ու պարագլուխներն Ադանայում օգնել են կազմակերպելու և իրագործելու հարձակումը հայ համայնքի վրա»[17]։ Նույն թերթը ապացուցված էր համարում երիտթուրքերի «մեղսակցությունը այն ավազակների հետ, որոնք բռնություններ են գործում անպաշտպան հայ բնակչության վրա»։

Ոչ ոք արդեն չէր տարակուսում, որ ոչ թուրք ժողովուրդների դեմ գործադրվող միջոցառումները խրախուսվում և կազմակերպվում էին երիտասարդ թուրքերի ղեկավարության կողմից։

Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատները՝ «տեսնյակները» 1910 թ. օգոստոսի 10-ին սերբական սոցիալ-դեմոկրատների հետ համատեղ դիմեցին II Ինտերնացիոնալի Կոպենհագենի կոնգրեսին մի հուշագրով, որտեղ բացահայտում և դատապարտում էին երիտասարդ թուրքերի բարբարոսական քաղաքականությունը քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ։ Նրանք պահանջում էին, որպեսզի սոցիալիստական կուսակցությունների կոնգրեսը հանդես գա թուրքական կանիբալության դեմ և մերկացնի երիտթուրքական ռեժիմը։ Բուլղարիայի բանվորները իրենց միտինգներում բողոքի բանաձևեր էին ընդունում ընդդեմ այդ ռեժիմի[18]։

Էրզրումում ռուսական գլխավոր հյուպատոս Շտրիտտերը 1910 թ. սեպտեմբերի 29-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը հղած իր մի գրության մեջ շատ դիպուկ կերպով բնորոշել է իրերի վիճակը։ «Չնայած սահմանադրությանը, — գրում է նա, — որ մտցված է երկու տարի առաջ, և թուրքերի ու հայերի քաղաքական իրավունքների կարծեցյալ հավասարությանը, վերջիններս թուրքերի հետ ընդհարումների ժամանակ միշտ մեղավոր են դուրս գալիս և պատժվում ամենայն խստությամբ հին սկզբունքով՝ հայ է, նշանակում է մեղավոր է»[19]։ Արևմտյան Հայաստանում տնտեսական ճնշումը որպես կանոն ուժեղացել էր ընդգծված ազգային սկզբունքով։ Այնտեղ տերն ու տնօրենը նա էր, ով զենք ուներ։ Իսկ զենք ունեին մահմեդական ֆեոդալը, ավազակախմբերի ղեկավարները։ Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը ավելի ուշ, 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին, արտաքին գործերի մինիստրությանը հղած իր գրության մեջ նշում էր, որ 1894—1896 թթ. հայկական ջարդերից հետո հայերի վիճակը «բոլորովին չէր փոխվել դեպի լավը», որ «ագրարային հարցը օրավուր սրբվում է». հայերի հողերը գավթում են, իսկ իշխանությունները չեն խոչընդոտում, այլ հովանավորում են օրինազանցներին։ Դեսպանը հյուպատոսների զեկույցների հիման վրա հիշատակում էր հայերի նկատմամբ կատարվող ավազակությունների, կողոպուտների, առևանգումների, բռնի մահմեդականացման մասին և նշում, որ սանձարձակությունների համար մեղավորները

17 «Новое время», 1913, № 13359.

18 «История дипломатии», т. III, М., 1963, էջ 734—735։

19 «Турецкая политика истребления армян (1880—1922), документы и материалы», сост. проф. М. Нерсисян (машинопись).

երբեք պատասխանատվության չէին կանչվում[20]։ Հիրավի, հայերի անձը, նրանց սեփականությունը թուրքական իշխանությունների, քրդական բեկերի ոտնձգությունների ամենահարմար օբյեկտ էին։ Սովորական բան էր հարկը երկու անգամ գանձելը, ստացական չտալը, ունեցվածքի անպատիժ բռնագրավումը, սպանությունը։

Միայն 1913 թ. ոչ լրիվ տվյալներով, թուրք կալվածատերերը և քուրդ բեկերը հայերից 30 հազար գյուղացիական հողամաս էին խլել։ Թուրքական իշխանությունները հայերից խլված հողերը բաժանում էին, հենվելով ամենաեկեղեցական ուժերի վրա, խորացնում ազգային և կրոնական հակամարտությունը, խոչընդոտում տարբեր ազգությունների պատկանող աշխատավորների բարեկամության ամրապնդումը։ Ինչպես նշում է Լեոն, «Երիտասարդ թուրքերը շտապեցին ցույց տալ, որ քյուրդ կալվածատերերն իրենց համար նույնյան թանկ էին, որքան և հին ռեժիմի համար»[21]։

1912 թ. վերջին և 1913 թ. առաջին ամիսներին պատրիարք Արշարունին 176 թագրիր՝ զեկուցագիր էր ներկայացրել կառավարությանը։ Բայց այդ բոլոր դիմումները մնում էին «ձայն բարբառո անապատի»։ «1896 թ. կոտորածից հետո հայերից խլված հողերը նրանց չվերադարձվեցին, — գրում է Մանդելշտամը, — իսկ հայկական պատրիարքարանի բոլոր բողոքները անհետևանք էին մնում»[22]։

Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը 1912 թ. հունիսի 16-ին հաղորդում էր Պետերբուրգ՝ արտաքին գործերի մինիստրին. «Դրությունը Հայաստանում իսկապես այնքան է ցավալի, որքան հին ռեժիմի օրոք էր։ Հայկական թերթերի բոլոր հոդվածները և պատրիարքարանի դիմումները Դռանը մնում են անհետևանք։ Անվտանգության բացակայությունը ինչպես անձի, այնպես և ունեցվածքի նկատմամբ, մշտական սպանությունները, կողոպուտները և բռնությունները քրդերի կողմից, կառավարման անարդարությունը և որոշ ռեֆորմների անհրաժեշտությունը ամբողջապես ճնշում են հայերին»[23]։ «Ամբողջ 1912 թ. ամառվա ընթացքում հայ բնակչության նկատմամբ կողոպուտի, բռնությունների, սպանությունների, իշխանությունների անարդարացի դիրքի մասին բողոքները չէին դադարում»[24]։

Հակահայկական գործողություններն առանձնապես սաստկացել էին Վանի, Բաղեշի, Մշո, Սղերգի և այլ շրջաններում, որտեղ դրանք արտահայտվում էին ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում։ «Հայերը կջարդվին, հայերը կկողոպտվին, հայ կնիկները կառևանգվին, հայերուն հողերը կհափշտակվին»,— գրում էր Երվանդ Օտյանը 1913 թ.[25]։

Անցնում էին օրերը, բայց բողոքները, թղթակցությունները, հավարի կոչերը, օգնություն աղերսող աղեկտուր աղաղակները չէին դադարում, իսկ վիճակը չէր փոխվում։ Համիդը չկար, «բայց համիդական հայաջինջ քաղաքականությունը հավատարմաբար շարունակվում էր»[26]։

---

20 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 87—89։
21 Լ ե ո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 240։
22 А. Н. М а н д е л ь ш т а м, Младотурецкая держава. М., 1915, էջ 20։
23 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ գ. 33, թ. 84։
24 Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 13, 14, 22, 23։
25 Ե ր վ ա ն դ Օ տ յ ա ն, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 655։
26 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թ. 44։

Ահա թե ինչպես էր նկարագրում Տարոնում տիրող վիճակը Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Մուշից Էջմիածին՝ կաթողիկոսին ուղղած մի գրության մեջ, որը մենք բերում ենք քաղվածաբար.

«Մեր գավառի ցանքերու մեջ նույնպես կարևոր տեղ մը կբռնեն տասանորդի կապալառուներու (մինլթեզիմ) ի գործ դրած բռնությունները, որոնք պատրրվակներով հայ և քյուրդ գյուղացին կկեղեքեն և կկողոպտեն, շաբաթներով կալերը երեսի վրա կձգեն, մաքրված ցորենը չեն չափեր, ավելորդ հարկ պահանջելով մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ գլուխ, այսինքն չափը դիզված. առանց փայտ զարնելու կանոնն, գիշերով ցորենի շեղջերու ներքը զաղտնի ավրել տալով՝ առավոտյան տուգանք կպահանջեն։ Դատախազն ալ դատավորն ալ իրենք ըլլալով, ո՞վ կարող է դիմադրել, եթե երբեք գտնվին ոմանք, որ համարձակին կառավարության դիմել ոչ միայն ապարդյուն են կդառնան, այլ անելի ծանր վնասներու կենթարկվին»։

«Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանդարմ), որոնց պաշտոնը գլխավորապես գավառի ապահովության հսկելն է, չարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք ավազակներեն ոչ նվազ չարիք մըն են գյուղացի ժողովրդյան, զորս կծեծեն, կխոշտանգեն, կկեղեքեն որոնցմե ձրի կստանան իրենց և ձիերու կերակուրը, ասոնք սովորական գործերնին է, մանավանդ, երբ հայ զինվորները ժողովելու կերթան ու վանոնք պատրաստ չեն գտներ, կրակ ու բոց կդառնան անոր ազգականներու գլխին։ Ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս հեռագիրներով բողոք բարձրացրած են... բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղավ ճշմարտությունը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնել ու անոնք իրենց պետերու և կառավարության այս գաղտնի պաշտպանութենեն քաջալերված կշարունակեն իրենց բռնությունները անօգնական ժողովրդյան հանդեպ»։

«Իսկ սպանությոնւններու ու ալան թալանի մասին ավելորդ կհամարեմ մանրամասն նկարագրություններով ծանձրացնել Ձերդ վեհափառությանը։ Ի տեղեկություն կներփակեմ այս մեկ տարվան մեջ պատահած սպանություններու և անառակությունների ցանկը, սակայն ըստ իմ խոնարհ կարծյաց խորին ուշադրության արժանի և նկատելի կետը ոչ թե այս դեպքերն են, որոնց մասին թուրք պաշտոնյայի ստորագրությունններեն մինչև բարձրագույնները միշտ ջանացիր եղած են իրր մասնավոր դեպքեր ցույց տալ, այլ այն վնասակար և հայակեր ուղղությունը, սև ատելության ոգին ու թունավոր զգացումը, որ ընդհանուր է ոչ միայն թուրք պաշտոնեից, այլ նաև անոր հարուստ ու զարգացյալ դասակարգին. շատ ցանցառ բացառությամբ, հայերու գանգատներու նկատմամբ, անոնց բոլոր խոսքերը, խոստումները կեղծ են, կխաբեն թե հայտնի թե գաղտնի և կխաբեն առանց ամաչելու, թերևս մտքովնին կծիծաղեն դյուրահավատներու վրա այ։ Անոնց տգետները սոսկալի մոլեռանդ են և աչքերնին տնկած հայու ունեցածին, խոլամ չեղողի մը վրա արև անգամ չեն ուզեր, որ դպի, իսկ կրթվածները կամ ժեոն թուրքերը սոսկալի ապգայնամոլ են և ավելի վտանգավոր»[27]։

Անտարակույս, օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներն էլ ենթարկված էին ֆեոդալական ճնշման և շահագործման։ Բայց, ինչպես նշում է Ա. Գ. Նովիչևը, «հատկապես ծանր էր հայ գյուղացիների դրությունը, որոնք իրենց

27 Նույն տեղում, թ. 45—50։

տնպաշտության լինելու և ազգային ճնշման հետևանքով, հանդիսանում էին շահագործման համար ամենահարմար օբյեկտը։ Դրան ավելացրած նաև այն, որ քուրդ բեկերը հայերին կողոպտելու համար ոչ միայն չէին պատժվում կենտրոնական սուլթանական կառավարության կողմից, այլև դեռ ամեն կերպ խրախուսվում էին, քանի որ նա ձգտում էր դրանով իր կողմը քաշել հաճախակի ապստամբող Քուրդիստանի բեյերին»[28]։

Մի այլ ռուս հեղինակ՝ Լ. Օշերովսկին նույնպես ընդգծում էր, որ «Թուրքիայի տերիտորիայի վրա բնակվող բոլոր ժողովուրդներից հայերն ամենից շատ էին ծառայում Թուրքիայի կողմից որպես շահագործման, բռնության, ցարդի և զայրացուցիչ դաժանության օբյեկտ»[29]։

Համընդհանուր զժգոհությունը երիտթուրքերի ներքին քաղաքականությունից՝ թե՛ սոցիալական և թե՛ ազգային մարզերում բնականաբար ուժեղացավ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական դժվարություններին զուգընթաց։ Բալկանյան պատերազմում (1912—1913 թթ.) Թուրքիան պարտվեց 4—5 դար շարունակ թուրքական յաթաղանից տրորված ու կծկված բալկանյան ժողովուրդների հարվածներից։ Թուրք զինվորը վերադառնում էր պատերազմի դաշտից, որտեղ երեկվա «ռայան» հաղթանակ էր տարել։ Թուրքական պրոպագանդան շարաշահում էր մահմեդական ֆանատիզմը, նրան հաղորդում ավելի սանձարձակ բնավորություն։ Ջարդ ու փշուր եղած թուրքական զորամասերը վերադառնում էին Անատոլիա, իրենց ետևից բերելով տեղահանված մահմեդական դաղթականության զանգված։ Ընչազուրկ և քաղցած ամբոխը իր դժբախտության մեղավոր պետք է տեսներ ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ ահա պաշտոնական քաղաքականության հետապնդած նպատակը։ Այս ամենը ավելի էին խորացնում ազգամիջյան ներհակությունները։

Արևմտահայ ժողովուրդը, թուրքական կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների հետ մեկտեղ օրավուր իր դժգոհությունն էր արտահայտում երիտթուրքական ռեժիմից, որը ոչ մի սոցիալական առաջադիմական քայլ չանելով շարունակում և ավելի էր կատարելագործում թուրք ազգի բացառիկության շովինիստական գաղափարախոսության վրա խարսխված իր հակաժողովրդական քաղաքականությունը։

Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը շարունակում էր միջնադարյան բիրտ մեթոդներով իրականացնել իր տիրապետությունը հին և հարուստ մշակույթ ունեցող ժողովուրդների վրա։ Հայ ժողովրդի լայն խավերը հանդում են այն եզրակացության, որ այդ նոր ռեժիմի պայմաններում հայերը դատապարտված են աստիճանական չքացման, որ հայ մարդու կյանքի, գույքի, ոստվի ապահովության խնդիրը չի կարող լուծվել թուրքական պետականության շրջանակներում։

1913 թ. հուլիսին, բալկանյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ թուրքական բանակի զորավար Սամի բեյն անխնա ջարդ էր կազմակերպել բուլգարների թողած Ռոդոստո, Մալգարա և Միրիոֆիտո քաղաքների հայերի և մյուս քրիստոնյաների նկատմամբ։ Ոչ թե վերացական դատողությունները, այլ դեպքերի ընթացքը համոզում էր հայ մարդկանց, որ ոչ մի լավ բան այլևս թուրքական կառավարողներից հնարավոր չէ սպասել։ Շատերը բռնում էին հայրենի

28 Ա. Դ. Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 62։
29 Л. Ошеровский, Трагедия армян-беженцев, СПб. 1916, էջ 21։

հողից ու տնից հեռանալու ճանապարհը։ Ա. Մանդելշտամն ապացուցում է, որ երիտթուրքական կառավարության միջոցառումներն ուղղված էին քրիստոնյաների մասսայական արտագաղթ առաջացնելու, տեղահանված քրիստոնյաների հողերը թուրք օսմաններով բնակեցնելու նպատակին[30]։

Կյանքի ծանր պայմանները, քաղաքական տեռորն ու հետապնդումները ավելի ուժեղացրին Աբդուլ Համիդի օրոք մեծ չափերի հասած հայերի արտագաղթը (նկատենք, որ 1890-ական թթ. ջարդերից հետո ԱՄՆ, Եգիպտոս, Բալկաններ էին գաղթել մոտ 200 հազար մարդ)[31]։

Մինչդեռ 1903—1907 թթ. միայն ԱՄՆ էր գաղթել 9000 հայ, ապա 1908—1913 թթ. այդ թիվն անցավ 28 հազարից[32]։ Միայն 1913 թ. գարնանը Խարբերդից ԱՄՆ գաղթեցին 1300 հայեր։ Արտագաղթը կատարվում էր աշխարհի շատ երկրներ։ Հատկապես մասսայական էր հայ աշխատավորների արտագաղթը Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ Ռուսաստանի ամենատարբեր շրջանները։

Շատ շատերը օգնություն էին ակնկալում դրսից, մտածում բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ազատագրվել թուրքական լծից, հույսեր էին կապում Եվրոպայի և Ռուսաստանի պաշտպանության ու հովանավորության հետ։ Բալկանյան պատերազմների շրջանում ավելի արմատավորվեցին հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման հիմքերը։ Այդ կողմնորոշումը դարձավ արևմտահայության կողմից օսմանյան լծի թոթափման շոշափելի հույսը։ Սրան նպաստում էր նաև ռուսական պետականության որդեգրած պաշտոնական քաղաքականությունը։ «...Ռուսաստանը ոչ միայն կարող է, այլև պարտավոր է իր վրա վերցնել դժբախտ հայ ժողովրդի ազատության փառավոր միսիան»,— հռչակում էր կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Նովոյե վրեմյա» թերթը[33]։

Գրիգոր Զոհրապը 1913 թ. հունվարին արտահայտվելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ճակատագրում Ռուսաստանի ունենալիք դերի մասին, ասում էր. «Մեր գլխավոր հենարանը հայկական հարցում՝ Ռուսաստանն է, հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով»[34]։ Նա այն կարծիքին էր, որ ցարիզմի ճնշումից չպետք է վախենալ և այդ պատճառով խուսափել Ռուսաստանի ազդեցությունից։ Իր այս միտքը հիմնավորելով, Զոհրապն ասում էր, թե հայերը «չէին զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում գարգանալու հնարավորությունից, մանավանդ, որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն և այն հնշումը, որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»[35]։

1912 թ. նոյեմբերի 26-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը հաղորդում էր արտաքին գործերի մինիստրին, որ Թուրքիայում ամենուր ուժեղանում է հայ մասսաների ձգտումը դեպի Ռուսաստան, որ այդ համակրանքը թափանցել է նաև թուրքահայ բուրժուազիայի և մտավորականության մեջ։ Դեսպանը հայտնում էր, որ ռուսական հյուպատոսները Վանում, Բայազե-

30 Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 33—34։

31 A. Hacobian, Armenia and the War, London, 1917, էջ 170։

32 «Հորիզոն», 1913, № 149։

33 «Новое время», 2 апреля, 1913, № 13311.

34 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 15, 16։

35 Նույն տեղում, թ. 18։

ռում. Թիֆլիսում, Էրզրումում և Տրապիզոնում միահամուռ հաստատում էին ոնխտիր բոլոր հայերի համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ։ Օրինակ, Վանի փոխ-հյուպատոսը հաղորդել էր, թե «ներկայումս բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմում են. անկեղծորեն ցանկանում են մեր զորքերին, կամ ուֆորմներ՝ Ռուսաստանի հսկողությամբ»։ Բայազետի փոխ-հյուպատոսը հայտնում էր, որ «հայերն առանց կուսակցությունների տարբերության, շատ թշնամաբար են վերաբերվում այժմ Թուրքիային և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի պրոտեկտորատ»։ Գիրսին այցելած Զոհրապը և Մարտիկյանը հայտարարել էին, որ հայ ժողովուրդը ուրիշ ոչ մի հույս չէր տեսնում, բացի Ռուսաստանին դիմելուց. որ նրան կփրկեր սարսափելի դրությունից[36] (հետագայում 1916 թ. օգոստոսին, Գրիգոր Զոհրապի սպանությունից հետո, ռուս դիվանագետ Ն. Բատովը նշում էր, որ «հանգուցյալը աչքի էր ընկնում Ռուսաստանին իր նվիրվածությամբ»։ Նա դիմում էր Հռոմի ռուսական դեսպանին Կոստանդնուպոլսում գտնվող չեզոք պետությունների դեսպանների միջոցով հոգ տանել Զոհրապի այրու և քույրերի մասին, որոնք մնացել էին այնտեղ[37]։

Հայ ժողովուրդը բալկանյան ժողովուրդների նման ձգտում էր ազատվել օսմանյան տիրապետությունից։ Լիբիան, ապա Այբանիան, իսկ հետո Մակեդոնիան կորցնելուց հետո կատաղած թուրքական շովինիստները ձգտում էին բոլոր միջոցներով կանխել արևելյան նահանգների կորուստը, պահպանել թուրքական հանրապետությունը։ Դա պետք է կատարվեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային և ֆիզիկական գոյության հաշվին։ «Նրանք գիտակցում էին,— գրում էր Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթը,— որ Հայաստանի թուրքացման միջոցով Թուրքիան կշարունակի իր քիչ թե շատ պատշաճ գոյությունը, հակառակ դեպքում թուրքերի փոքրասիական տիրապետությունները կկործանվեին նույն ձևով, ինչը պատահեց Բալկանյան թերակղզում իրենց տիրույթների հետ»[38]։

Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը ձգտում էր կայսրությունում ապահովել թուրքական փոքրամասնության բռնակալական պետականության գերիշխանությունը մնացած ժողովուրդների վրա։

Իթթիհատի շարքերում 1908 թ. հաշվվում էր 75 հազար անդամ, իսկ 1909 թ. արդեն 100 հազար անդամ[39]։ Ահա այս բազմանդամ կազմակերպությունը որդեգրեց թուրքական շովինիզմի գաղափարները և սկսեց դրանք տարածել և արմատավորել թուրք ազգաբնակչության մեջ։ Եղբայրության մասին լոզունգին փոխարինելու էր գալիս եղբայրասպանության գործելակերպը։ Պանիսլամիզմը՝ «խանների, կալվածատերերի, մոլլաների և այլնի դիրքերի ամրապնդման» (Վ. Ի. Լենին) նպատակ հետապնդող կրոնա-քաղաքական այդ գաղափարախոսությունը այլևս չէր բավարարում երիտթուրքերին։ Չէ որ արաբները և կայսրության մյուս մահմեդականները ձգտում էին ազատագրվել թուրքական լծից։ Արաբների հետ մերձենալու փորձեր անելով երիտթուրքերը ուզում էին պետության մեջ ստեղծել իսլամական մի զորեղ բլոկ և այդպիսով

36 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 87—89։
37 Նույն տեղում, գ. 45, թ. 11—12։
38 «Новое время», 31 мая, 1913.
39 Կարիդոպին. նշվ. աշխ., էջ 106։

ամրապնդել իրենց տիրապետությունը։ Բայց այդ ճիգերը վերջանում էին անհաջողությամբ, քանի որ իսլամը ի վիճակի չէր խանգարել թուրքական կայսրության դեմ ուղղված արաբական ազատագրական շարժմանը։ Այն արդեն անկարող էր ապահովել թուրքական պետության միասնությունը։ Առաջ քաշվեց և գործողության մեջ դրվեց «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» գաղափարը, այսինքն այն քաղաքականությունը, ըստ որի հայրենիքի իսկական քաղաքացի էին հռչակվում միայն նրանք, ովքեր թուրք էին, կամ թուրք կդառնային, կմոռանային սեփական լեզուն, կձուլվեին թուրքերի հետ։

Երիտթուրքական պրոպագանդան թուրքերին ամենաբարձր ռասա էր հռչակում, նրանց համարում ամենարնդունակ և ամենաքաջ ժողովուրդ, որը ստեղծվել է միայն տիրապետելու համար։ Պանթուրքիստներն ատելություն էին սերմանում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, այդ ուղին միակն էին համարում թուրքերի գերիշխանությունը պահպանելու համար։ Պանիսլամիզմի-պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ Թեքին-Ալփի, Զիա Գյոքալփի, Ջելալ Նուրիի, Աքչուրա օղլի Յուսուֆի, Ահմեդ Աղաևի և այլոց գաղափարները ամենամարդատյաց ռասիզմի, թուրք ազգի բացառիկության և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թշնամական ատելության ոգով էին դաստիարակում թուրքական երիտասարդությանը։

Երիտթուրքերի Սալոնիկի համագումարի (1911) ընդունած որոշումներում զարգացվեցին և կոնկրետ բնույթ ընդունեցին թուրքական մարտաշունչ շովինիզմի այդ գաղափարները։ Այնտեղ ուղղակի ասված էր Թուրքիան «իսկական մահմեդական երկիր» դարձնելու, մահմեդական տարրի գերիշխանությունը նույնիսկ այն շրջաններում ապահովելու մասին, որտեղ նրանք փոքրամասնություն էին կազմում։ Մահմեդականությունը համապարփակ էր դառնալու, մյուս կրոնների ազդեցությունը վերանալու էր, ոչ թուրք ազգությունները զրկվելու էին կազմակերպվելու, քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու իրավունքից՝ ահա համագումարի հարցադրումները։ Միաժամանակ երիտթուրքերի պարագլուխները պահանջում էին բոլոր ջանքերը գործադրել ոչ թուրքերին անշարժ գույքից, հատկապես հողային ունեցվածքից զրկելու, ֆինանսապես սնանկացնելու և նրանց հաշվին թուրքական տարրը զորացնելու համար[40]։ Համագումարում հավանություն ստացած բանաձևի համաձայն մերժվում էր բացի թուրքերենից որևէ այլ լեզվի պաշտոնապես ճանաչումը։ Թուրքերեն լեզու պետք է տիրապետեր և ձուլման ենթարկեր մյուս ազգություններին։ Անտեսելով արաբների, հայերի, հույների, քրդերի և բազմաթիվ այլ ազգությունների առկայությունը երկրում, բանաձևում նրանք արհամարհաբար հիշատակվում էին որպես «չնչին մեծություն»[41]։ Մամուլի էջերում կառավարությանը կոչ էր արվում ոչ թուրք ժողովուրդներին ստիպել խոսել միայն թուրքերեն[42]։ Այդ համագումարում արդեն որոշվել էր աշխարհագրական քարտեզից ջնջել Հայաստան անվանումը[43]։

Այսպիսով, ժխտելով ազգային հարցի առկայությունը, անտեսելով, որ թուրք ժողովրդի ազգային գիտակցության բարձրանալուն զուգընթաց, բարձ-

---

40 «Новое время», 28 мая, 1913.

41 A. Toynbee. Turkey: A Past and a Future, New-York, էջ 26։

42 Նույն տեղում, էջ 28—30։

43 «Լրաբեր», 1963, 27. 4։

բանում էր նաև մյուս ժողովուրդների ազգային գիտակցությունը, երիտթուրքերը գործնական հողի վրա էին դնում կայսրության ոչ թուրք ազգություններին ակտիվ ձուլման ենթարկելու հարցը։ Պետական օրգանները, թուրքական մամուլը, զինվորական իշխանությունները իրենց գործունեությունը կառուցում էին, ելնելով այդ շովինիստական պահանջից։ Օրվա հրատապ հարց էր դարձել պետական հիմնարկներից քրիստոնյաներին հեռացնելու և նրանց թուրքերով փոխարինելու խնդիրը[44]։ Ռազմական ուսումնարանի սովորողների համար կազմված մի շրջաբերականում ուղղակի ընդգծվում էր թուրքերին ռասայական «առավելություններին» հպարտությամբ դաստիարակելու անհրաժեշտությունը[45]։ «Բոլորն այժմ օսմանյան քաղաքացիներ են,— հայտարարում էին նրանք,— և դրա համար անհրաժեշտություն չկա առանձին ազգությունների համար հատուկ հիմնարկներ հիմնել՝ հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական», այսինքն զուտ թուրքական[46]։ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը նշում է, որ երիտթուրքերի ղեկավարները ձգտում էին թուրքական տարրը տիրապետող դարձնել մյուսների նկատմամբ, նրանց բացառիկ դիրք վերապահել և մյուսներին վերացնելով կամ բնաջնջելով զուտ թուրքական պետություն ստեղծել[47]։

Իթթիհատական աչքի ընկնող գործիչ դոկտոր Նազիմը Ադանայի կոտորածի նախօրյակին ասում էր. «Պետությունը պետք է տարամերժորեն թուրք լինի. «տար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության. պետք է բոնի թրքացնել նրանց»[48]։ Նա գտնում էր, որ պետք է զուգակցել համիսլամության գաղափարը համաթուրանականության հետ, որը պետք է դառնար իրենց գործունեության հիմնաքարը, ոգին և խանդավառը նրանց գործնական տեսակետից[49]։

Թուրքերի «գերազանցության», նրանց իշխող դիրքի պրոպագանդան օրավուր լայն չափեր էր ընդունում։ Մարտաշունչ պանթուրքիզմի տեսաբան Յուսուֆ Աքչուրան 1911 թ. Կոստանդնուպոլսում իր հիմնած «Թուրք Յուրդու» (Թուրքական տուն) ամսագրում սիստեմատիկորեն առաջ էր տանում այն միտքը, որ օսմանյան կայսրությանը վտանգ է սպառնում և որ տարբեր ազգերի համերաշխության քարոզով, հնացած կրոնական հասկացողություններով հնարավոր չէ փրկել այն։ Միակ միջոցը նա համարում էր թուրքերի անվերապահ տիրապետությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։ «Թուրքը,— ասում էր նա,— տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար»[50]։ Թուրքիզմի մի այլ ջերմեռանդ պրոպագանդիստ՝ Զիա Գյոքալփը իր բանաստեղծությունների մեջ ատելություն էր քարոզում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, թշնամանք սերմանում ժողովուրդների միջև։ Նա հայտարարում էր. «Նրանց, որ չեն թուրքին հետ՝ ինձնից անեծք բարձրաձայն»[51]։ Փաս-

---

44 Frédéric Macler, La nation Arménienne, son passe, ses malheurs, Paris, 1923, էջ 49։

45 Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ. էջ 20։

46 Գ ո յ ո ր ո ր ո դ կ ո, նշվ. աշխ., էջ 288։

47 Մ ե վ լ ա ն-զ ա դ ե Ռ ի ֆ ա թ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 170։

48 Զ ա ր ե ա ն դ, Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ինչ կծրագրեն թուրքերը, 1926, Փ. 53։

49 «Արարատ», 1963, 8, 9, Բեյրութ։

50 Զ ա ր ե ա ն դ, նշվ. աշխ., էջ 70, 71, 75։

51 Նույն տեղում, էջ 95։

տորեն սրան էր պատկանում պատերազմի ժամանակ արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության «տեսական» հիմնավորումը[52]։

Գործնական քայլեր էին արվում մահմեդական կրոնը պանթուրքիզմի պրոպագանդայի հետ զուգակցելու, կրոնին ազգային՝ թուրքական ոգի ներարկելու ուղղությամբ։ Թարգմանվեց և «Իսլամ Մեճմուասը» հանդեսում առաջին անգամ թուրքերեն հրատարակվեց Ղուրանը, մի բան, որը մինչև այդ խստորեն արգելված էր և մեծ մեղք էր համարվում։ Յուրաքանչյուր միջոցառում իրականացնելիս թուրքական շովինիստները մահմեդական զանգվածի մոտ իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար դիմում էին կրոնին, հիմնավորում իրենց քայլերը Ղուրանով, սիրաշահում մահմեդական հոգևորականությանը։

Առանձնապես թունդ ազգայնական պրոպագանդա էր մղում 1912 թ. Կ. Պոլսում ստեղծված թուրքական ուսանողական «Թուրք օջախի» (թուրքական ընտանիք) ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում վաթսուն մասնաճյուղեր՝ ազգային ակումբներ ստեղծեց Անատոլիայի տարբեր մասերում, ինչպես նաև Կովկասում և Թուրքմենստանում։ Կ. Պոլսում այս կազմակերպության միջոցառումներին որպես կանոն ներկա էին լինում թուրքական կառավարության անդամները։ Կազմակերպության անդամ կարող էին լինել միայն թուրքերը։ Սրանց հավաքույթների, միջոցառումների, դասախոսությունների գլխավոր բովանդակությունը թուրք ազգի բացառիկության, նրա տիրապետության և գերիշխանության ռասիստական քարոզն էր։ Նման գործունեություն էր ծավալել նաև «Թուրքական ուժ» կոչվող կազմակերպությունը, որի խորհրդանիշը սպիտակ գայլն էր[53]։

Այս կազմակերպությունների գործունեության, իթթիհատական կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքական գծի շնորհիվ «զարմանալիորեն կարճ ժամանակվա մեջ ամբողջ մտավորականությունը հավատացյալ, համոզված, կատաղի պանթուրքիստ էր դարձել»[54]։

Իթթիհատի պարագլուխներից դոկտոր Նազիմը հայտարարում էր, թե «Սուլթանները մեղապարտ թույլ տվին, որ իրեն գրաված երկրներում բնիկ տարրերը ապրեն, զարգանան, փոխանակ թրքացման քաղաքականությամբ նրանց ձուլելու, լուծելու թուրք ազնվական ժողովրդին մեջ»[55]։ Նշելով Բալկաններում իրենց պարտությունները, նա գտնում էր, որ դրանից հետո ուշադրությունը պետք է դարձնել Անատոլիայի վրա, որից արևելք անսահման հնարավորություններ կան թուրքական պետության «զարգացման և ընդարձակման համար»։ «Մի մոռանաք,— ասում էր նա,— որ մեր նախահայրերը Թուրանից են եկել և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք ընդարձակ հողամասերի վրա թուրք ցեղերն ապրում են գրեթե միատարր, ավաղ, մեր դարավոր թշնամի Ռուսաստանի լծի տակ։ Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է մնում այդ ուղղությամբ միայն և մենք պետք է իրականացնենք թուրք ցեղի միությունը Միջերկրականից մինչև Արալի ծովը։ Իրենց ծագումին և պատմական կոչումին գիտակից թուրք մտավորական և քաղաքական գործիչները այս հեռանկարով միայն կկարողանան առաջնորդվել և

52 Саркис Атамян, Армянская община, М., 1956, էջ 48։
53 Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ. էջ 38։
54 Զարևանդ, նշվ. աշխ., էջ 105—106։
55 «Արարատ», 1963, № 6542 (254)։

դրանով խանդավառել նաև ժողովուրդը և երիտասարդությանը, որ իրար հաջորդող պարտություններից և ձախողումներից կարծես մատնված է հուսալքումի»[56]։

Այս տեսակետի զարգացմանը մեծապես նպաստում էր արևմտաեվրոպական և, մասնավորապես, գերմանական իմպերիալիզմը, որը հակառուսական դիրքերից էր մոտենում Թուրքիայում կատարվող անցուդարձին։

1915 թ. Գերմանիայում հրապարակած իր դրքում թուրքական շովինիզմի գաղափարախոսներից Թեքին Ալփը տվել է իթթիհատականների հետապնդած նպատակների, գործելակերպի սպառիչ պատկերը[57]։ Այն է՝ տերիտորիալ նոր պավթումներ կատարել Արևելքում, համախմբել աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող թուրքական ցեղերին (իր հաշվումներով 60-ից 70 միլիոն մարդ), «ազատագրել» նրանց օտարերկրյա տիրապետությունից, նրանց միավորել թուրքական մեկ պետության մեջ, ճգմել մյուս ազգերի դիմադրությունն իրենց պլանների իրագործման ճանապարհին։ Եվ ինչպիսի՞ ֆանտաստիկ մասշտաբներ. հյուսիսում՝ Վոլգայից ու Կամայից մինչև Եվրոպական Ռուսաստան, արևելքում՝ մինչև Ալթայ, Մոնղոլիա ու Պարսկաստան, արևմուտքում մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա, Թունիս և Մարոկկո։ Պանթուրքիստները գաղտնի գործակալներ էին ուղարկում այդ երկրները, աշխույժ պրոպագանդա մղում թուրքական ռասայի միավորման համար[58], ձգտում այդ երկրների ժողովուրդներին ենթարկել Ստամբուլի իշխանությանը[59]։

Նման նկրտումների, ֆանտաստիկ պլանների առկայության դեպքում բնականաբար լուրջ խոչընդոտ էին համարվում հայկական ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի ու Եվրոպայի մյուս պետությունների օգնությամբ հայկական ինքնավարության կամ անկախ պետության ստեղծման գաղափարը՝ թուրքական նվաճողական ծրագրի տեսակետից։ Նույն նպատակն հայտարարում էր, թե իրենց «քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը՝ հայկական հարցի արմատական լուծումն է... Պատկերացրեք մի պահ արևելյան նահանգներում հայկական մի պետության կազմվելը, նման մի պետություն տապանաքարն է թուրանական ծրագրին»[60]։

Թուրքական մամուլի օրգանները՝ «Թասֆիրը-էֆքեար», «Թանին», «Փեյիամ», «Թերջիմանն», «Ժեռն թուրք» հայհոյում ու վատաբանում էին հայերին, հայտարարում, թե չկա և չի լինելու Հայաստան։

Գործողության ուղեցույց էր դառնում «Եվ մեզ դեմ է, պետք է կոտորենք» սկզբունքը։ Ուրեմն մեկնակետը պարզ էր. հայկական շարժումը համարվում էր գլխավոր խոչընդոտ համաթուրանական պլանների իրականացման ճանապարհին և թուրքական կառավարության հարվածներն ուղղվելու էին հայ ժողովրդի միանգամայն արդարացի ձգտման դեմ։ Բալկանյան պատերազմներից հետո հայ բնակչության դանդաղ հարստահարության, կողոպուտի, սպանությունների, բռնի կրոնափոխության, առևանգումների ավանդական քաղաքականությանը փոխարինելու էր գալիս մեծ չափերի հասնող տեռորը ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու մշակութային ասպարեզներում։

---

56 «Արարատ», 1963, № 6542 (254)։

57 Tekin Alp, The Turkish and Pan-Turkish Ideals, Wetmar, 1915.

58 Ա. Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 35։

59 Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 29—41։

60 «Արարատ», 1963, № 6542 (254)։

Յուրաքանչյուր հակահայկական որոշում, միջոցառում խիստ կերպով գաղտնի էր պահվում։ Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ երիտթուրքական կառավարողները տարիներ շարունակ իրականացնում էին թուրք բնակչության լրջորեն զինելու և ընդհակառակը, հայերի և մյուս ժողովուրդների դիմադրողականությունը խարեությամբ և մատնություններով, բռնի ուժով տկարացնելու քաղաքականություն։ Հարցը միայն ժամանակի մեջ էր։ Պատեհ առիթ էր պետք, որպեսզի կենտրոնի ազդանշանով սկսվեր հաշվեհարդարը բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր հարում էին ապակենտրոնացման որևէ գաղափարի։ 1912—1914 թթ. հայկական բարենորոգումների դիվանագիտական քննարկման ամբողջ ընթացքում թուրքական մամուլի էջերը լի էին սպառնալիքներով ու հայհոյանքներով հայ հասարակական գործիչների, ռուս պետական գործիչների և ընդհանրապես, ռուս ժողովրդի և հայերի հասցեին։

1913 թ. վերջին Էրզրումից ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը հաղորդում էր, որ այնտեղ իթթիհատականներն արդեն իրենց ժողովներում քննարկում էին հայերին կոտորելու հարցերը։ Մոլլաների պահանջով մահմեդականներն սկսել էին սպիտակ չալմաներ կրել։ «Ըստ լուրերի,— հաղորդում է հյուպատոսը,— ամեն ինչ պատրաստ էր կոտորած սկսելու և սպասում էին միայն ազդանշանի՝ մայրաքաղաքից»[61]։ Ավելի ուշ նույն Ադամովը հաղորդում էր, որ հակահայկական տրամադրությունները գրգռում էր Կ. Պոլսից Էրզրում ժամանած իթթիհատական գործիչ Հիլմի Բեյը, իսկ զինավարժություններ էր կազմակերպում գերմանական հյուպատոս Անդերսը[62]։

Իթթիհատական գործակալները քրդական ապստամբական առկայծումները հաղթահարելու, հայ-քրդական ընդհարումներ առաջացնելու նպատակով նույնիսկ հայերին զենք էին առաջարկում[63]։ Ամենուրեք կառավարությունը հակահայկական պրովոկացիաներ էր պատրաստել։

Կ. Պոլսում, Արևելյան Անատոլիայի և Կիլիկիայի քաղաքներում երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած զինված խուժանի խմբերը անցնում էին հայկական թաղամասերով, ֆանատիկ, սպառնալից կոչեր անում կամ այդ ոգով գրառություններ կատարում տների, եկեղեցիների, դպրոցների դռներին ու պատերին։ Երիտասարդ թուրքերի օրգան «Թասֆիրե էֆքեար» թերթը մոլեռանդատելությամբ տոգորված հակահայկական նյութեր էր տպագրում։ Իր համարներից մեկում նա գրում էր, թե «հայկական խնդիրը պիտի վերանա, և այլևս անոր հետ զբաղվելու բնավ պետք պիտի չտեսնվի»[64]։

Թուրքական շովինիզմը դառնում էր անհանդուրժող, այլամերժ և հարձակողական։ «Պետք է բնաջնջել հայերը կայսրության մեջ,— հայտարարում էր նույն մարդակերը նազրմը, հայ ժողովրդի գենոցիդի տեսաբանը։— Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խղճին խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր։ Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր»։ Նա

61 Сборник дипломатических документов, «Реформы в Армении», 26. XI, 1912—10. V. 1914, Петроград, 1915, էջ 133։

62 Նույն տեղում, էջ 144։

63 «Մշակ», 1914, № 8, Տե՛ս նաև Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 151—155։

64 «Հորիզոն», 1913, № 252։

պահանջում էր համաձայնվել «հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին, ապահովելով մեր զարգացման ու զորացման ուղին»[65]։

Կանիբալական այսպիսի անսքող հարցադրումները ցույց են տալիս, որ դեռ մինչև 1914 թ. երիտթուրքերի որդեգրած հայաջինջ գործելակերպը բարձրացված էր պետական քաղաքականության աստիճանի և միայն առիթ էր պետք, որ նա դառնար համապարփակ, ընդգրկեր ամբողջ արևմտահայությունը։

Լենինյան «Պրավդա»-ն, անդրադառնալով երիտթուրքերի հայահալած քաղաքականությանը, ընդգծում էր նրա ռեակցիոն էությունը, դատապարտում հայերին թուրքացնելու շովինիստական նկրտումները, որոնք ավելի կոպիտ և մշտական բնույթ էին ընդունել, քան Արդուլ-Համիդի թագավորության օրոք էր։ «Պրավդա»-ն գրում էր, որ պրոլետարիատն իր բողոքն է արտահայտում Թուրքիայում կատարվող դազանությունների դեմ»[66]։

Նորվեգացի մեծ դեմոկրատ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, որ քաջածանոթ էր հայ ժողովրդի պատմական բախտին, թուրքահայերի արյունոտ ճակատագրին, հաստատում է, որ երիտթուրքերի պարագլուխները դեռևս մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը որոշել էին հայերին արմատախիլ անել[67]։ Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը, որ նույնպես Հայաստանին նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ է և իր գործերում, հրապարակախոսական հոդվածներում հանգամանորեն անդրադարձել է երիտթուրքերի վարած ներքին քաղաքականության հարցերին, տակավին 1912 թ. նշում էր, «թե առաջիկա դարնանը թուրքերը կոտորած պիտի բնեն Հայաստանի մեջ»[68]։

Բազմաթիվ այլ իրազեկ հեղինակներ հաստատում են, որ հայերին մասսայարար կոտորելը իթթիհատի կողմից պատերազմից շատ առաջ մշակված ծրագրի արդյունք էր, որ մարմին առավ բալկանյան առաջին պատերազմի և ապա հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում։ 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին գրած իր մի նամակում Սիամանթոն արդեն կանխագուշակում էր հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը. «Ամեն բան արդեն կը մոլտան, — գրում էր նա, — պիտի կոտորենն»[69]։ Եվ նա չէր սխալվում։ Պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրավիճակը սանձազերծեց թուրքական ջարդարարներին։ Կայզերական Գերմանիայի աջակցությամբ, իմպերիալիստական մյուս տերությունների թողտվությամբ Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ ռեակցիոն կլիկը պատմության մեջ աննախադեպ ոճրագործությամբ իրականացրեց արևմտահայության տեղահանման և բնաջնջման կանիբալական ծրագիրը։

---

65 «Արարատ», 1963, № 6543 (255)։

66 Տե՛ս «Правда», 27 июня, 1912, «Путь Правды», 1 февраля, 1914.

67 F. Nansen, Armenia and the Near East, London, 1928, էջ 297։

68 Մ. Սերուրյան, Հայկական հարցը և անոր փուլերը, 1937, Բոստոն, էջ 132։

69 «Արև», Կահիրե, 1963, № 13493։

ТЯЖЕЛОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН ПЕРЕД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ

Дж. С. КИРАКОСЯН

(Резюме)

Накануне первой мировой войны более чем двухмиллионное армянское население Турции находилось в тяжелом положении. После переворота 1908 г. верхушка младотурецкой партии «иттихат» не осуществила никаких преобразований в стране. По сравнению со временами султана Абдула-Гамида положение трудящихся ничем не изменилось. Ничего не делалось и для удовлетворения национальных требований нетурецких народов. В аграрных отношениях продолжал властвовать феодальный тяжелый гнет. Особенно обострился национальный вопрос. Терпя внешнеполитические поражения в Северной Африке и на Балканах, а во внутренней жизни сближаясь с реакционными силами страны, младотурецкие шовинисты стремились сохранить турецкую деспотическую форму правления. Свою ярость они направили против нетурецких национальностей, в частности против армянского народа. Следуя девизу «Турция — для турков», они подняли на степень государственной политики пропаганду и практику идеологии пантюркизма, перемешанного с панисламизмом. Политика подавления национально-освободительной борьбы западных армян, уничтожения их национальной и культурной самостоятельности, политика сокрушения огнем и мечом сопротивления армян осуществлению пантуранизма была поставлена на «деловую» основу. Исторические факты подтверждают, что еще до начала первой мировой войны младотурецкая реакционная клика уже разработала каннибальский план уничтожения западных армян.